

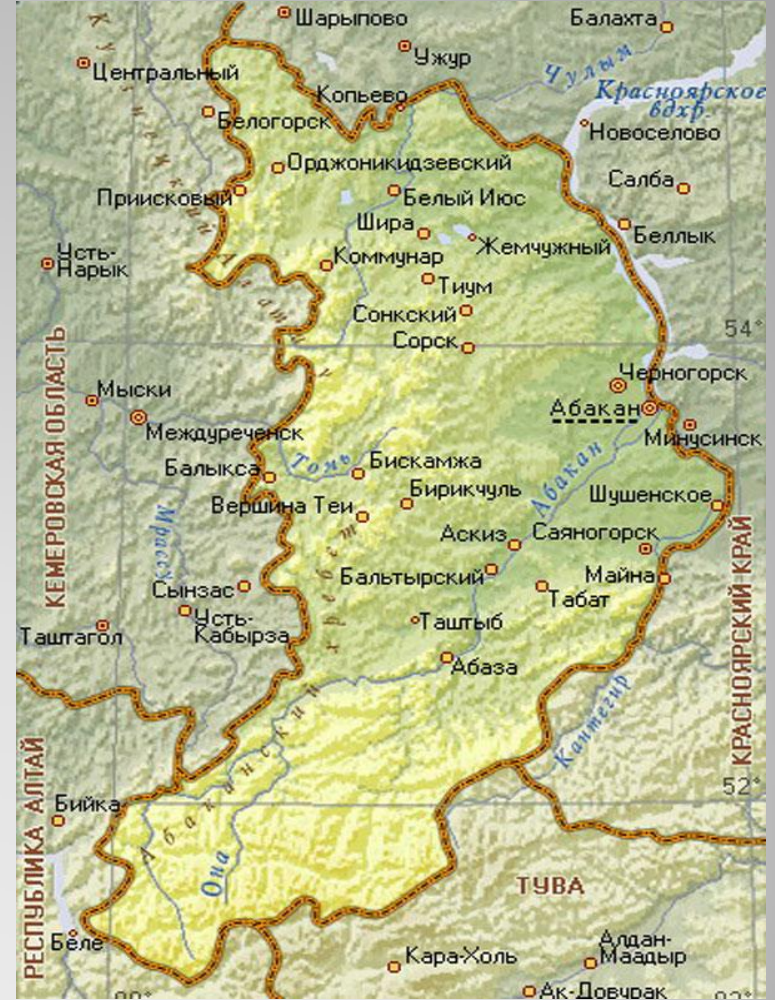
HAKAS TÜRKLERİ VE DİLLERİ

Prof.Dr. Gülsüm KİLLİ YILMAZ
TL3064 Kuzey-Doğu (Sibirya) Türk Lehçelerinin
Tarihsel Grameri

Hakaslar Rusya Federasyonu içinde, Hakasya Cumhuriyeti'nde, ayrıca Krasnoyarsk Bölgesi ve Tuva Cumhuriyeti'nde yaşarlar.

Güney Sibiryа'nın merkezinde, Abakan nehri ve onun çok sayıdaki kollarının vadisinde, Çulım nehrinin yukarı kısmında ve Yenisey'in orta mecralarının sol yakasında bulunan Hakas Cumhuriyeti 61,9 bin km²'lik bir alanı kaplamaktadır. Daha önceleri Krasnoyarsk Krayı içindeyken, 1991 yılında cumhuriyet statüsü kazanan Hakasya Cumhuriyeti, kuzey ve doğuda Krasnoyarsk Krayı, batıda Kemerovo Oblastı, güney ve güneybatıda Dağlık Altay Cumhuriyeti ve güneyde Tuva Cumhuriyeti ile komşudur. Hakasya Cumhuriyeti 5 şehir (Abakan, Çernogorsk, Sayanagorsk, Abaza ve Sorsk), 8 rayon (Altay, Askiz, Bey, Bograd, Ordjonikidze, Taştıp, Ust'-Abakan, Şira)'dan oluşmaktadır. Başkenti Abakan şehridir.

Bugün Hakasların yaşadıkları bölge en eski ve eski Türk çağlarından beri Türk hayat alanlarından biridir. XIV. yüz yılda Kuzeybatı Moğolistan'da Mongol Aldın-Han devleti ortaya çıktı ve Eski Kırgız devletini sıkıştırmaya başladı. Ruslar, 1552'de Kazan Hanlığını işgal ederek Sibirya Hanlığına komşu oldular, 1670 yılında da Sibirya Hanlığına son vererek Batı Sibirya topraklarına yerleştiler. Ruslar XIV. yüzyılın sonundan XVIII. yüz yıl başına kadar şimdiki Hakasya arazisini "Kırgız toprakları" diye adlandırmışlardır. XV-XVI. yüz yıllarda Moğol İmparatorluğunun parçalanmasından sonra Kırgızların himayesinde Hakas-Minusin Düzlüğünde Kongaray etnopolitik birliği kurulmuştur. XII-XIII. yüz yıllarda ortaya çıkan Eser veya Isar Hanlığını Kaç veya kendi adlandırmaları ile Haaslar oluşturmuştur. Altısar Hanlığı ise Kızıl (Hızıl)lardan ve bazı Kaç soylarından (Hırgıs, Pürüt, Sohı) oluşmuştur. Bu hanlık da Sagay, Beltir ve kısmen de Şorları içine alır. Tuba Hanlığı Kırgız-Tubalar, Türk-Ket karışımı Baykotov ve Türk-Samoyed karışımı Motorları içine alıyordu. Bu durumda XVII. yüz yılda dört hanlığa ayrılmış olan "Kırgız Toprakları"nın kuzeybatısında Kızıllar, güneyinde Sagaylar, Beltirler ve kısmen Şorlar, doğuda Motorlar ve Baykotovlar (daha sonra bunlar Koyballar diye adlandırılmıştır) Yenisey'in sağ kıyısından Krasnoyarsk'a kadar İzirlar yani Haaslar (Kaçlar) bulunuyorlardı.

XVII-XVIII. yüz yıl Rus bölgelerinde şimdiki Hakasya'nın bulunduğu topraklar Kırgız Toprağı olarak geçmiştir. Ruslar bu bölgeye girdikten sonra burası "Minusin Krayı" (Minusinskiy Kray) olarak adlandırılmıştır. 1917 Ekim Devrimine kadar da Hakaslar *Minusin*, *Abakan*, bazen de *Yenisey Tatarları* diye adlandırılmışlardır. Bu adlandırma Kaç, Sagay, Beltir, Kızıl, Koybal gibi boyları içine alır. Beltirler genellikle Sagaylarla birlikte düşünülmüş ve Hakas nüfusu dört temel gruba ayrılmıştır. Hakas topraklarının Rusya'ya katılmasından sonra Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma çalışmaları başlamıştır. Daha sonra Sovyetler Birliği içinde de yer alan Hakasya o zamana kadar bir tarım arazisi durumuna getirilmiş bulunuyordu. 1922 Ağustosunda merkezi Ust Abakan olmak üzere Hakas Millî Bölgesi olarak ayrılmış, ancak bu durum 1923'te kaldırılmıştır. 1925'te yine merkez Ust Abakan olmak üzere Hakas Okruğuna dönüştürülmüş, 1930'da ise Hakas Otonom Bölgesinin Abakan adıyla aynı merkezde kurulmasına karar verilmiştir.

Tarihçiler, Çin kroniklerinde Hakaslar için verilen "sarı saçlı, kızıl yüzlü" tasvirine dikkat çekmişlerdir. Radloff, bunun Hakasların Türkçe konuştukları halde Türk olmayan bir topluluk olduğunu ispatladığını, Hakasların güneyden göç eden bir boya ait olabileceklerini belirtmiştir. Eski Hakasların Güney Uygurlarının gücü karşısında eski kudretini kaybetmesinden sonra Çin kaynakları Hakaslardan bahsetmemiştir. Ancak 1200'lerden sonra bu halktan Kırgız adı ile bahsedilmiştir. Kızlasov'a göre VI-VII. yüz yıl Çin kaynaklarında geçen "Hakas" sözünün "Kırgız" adının Çince transkripsiyonu olduğu düşünülemez . Bu tarihlerde Kırgız adına karşılık "Gyan'gun' (Tszyan'gun')" veya "Tsilitzisi" vardır. Çin kroniklerinde Hakas adının Kırgız'a göre daha geniş bir manayı içerdiği görülür. Eski Hakas devleti çeşitli dilleri konuşan kavimlerden oluşuyordu (Ugor kavimleri, Samoyed ve Türkler). yönetici kesim ise Kırgız idi. Ancak Kırgız adının bu dönemde bütün bu halklar için kullanılmış olması mümkün değildir. S.V.Kiselev'e göre, Çin yıllıklarında geçen Hagas adı Minusin düzlüğündeki nüfusun kendi adlandırmasıdır ve bugüne kadar Kaç boyunun kendi adlandırması olan Haas'ta bu ad korunmuştur. N.G.Domjakov da Hakas ve Haas adları arasında ilgi kurmuştur. Haas etnonimi XVII. yüz yılda eski Güney Samoyedleri arasında da sıklıkla kullanılan bir adlandırmadır.

Bazı tarihçiler Eski Kırgızlar ile bugünkü Kırgızları ayırmaktadır. Bu fikre göre, 840-847 yılları arasında Orta Asya'ya kadar uzanan Kırgız devletinin başında Kırgız hükümdarlar bulunuyordu. Doğu Mongol kavimleri Eski Kırgızları Orta Asya'dan Yenisey sahillerine sıkıştırdıktan sonra eskiden Kırgız kağanlarına bağlı olan Orta Asya'daki Türk kavimleri kendilerini Mongollardan ayırmak için Kırgız adını aldılar.

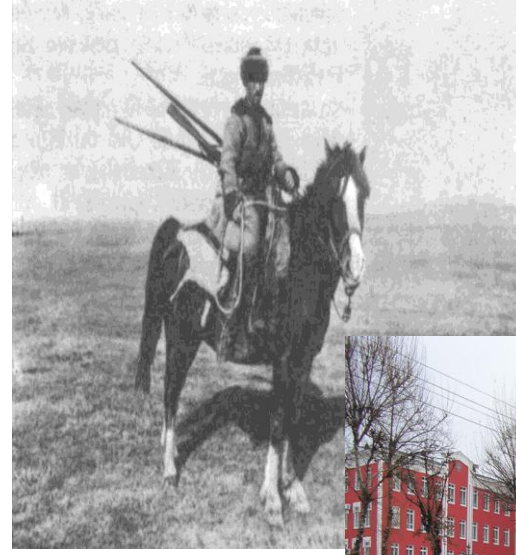
Güney Sibiryada yaşayan diğerk halklar çok erken dönemlerden itibaren 19. yüzyıla kadar bu bölgedeki dilin gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu halkların bir kısmını Ugor, Ket, Samoyed halkları ile onların akrabaları oluşturmaktadır. Motor, Kamasin, Kangat ve Koybal gibi Samoyed boylarının Hakaslar içinde erimesi oldukça yeni dönemlerde gerçekleştiği söylenebilir.

15-17. yüz yıl arasında Hakaslar 5 etnik gruba ayrılıyordu: Kaç, Sagay, Kızıl, Beltir, Koybal. Hakas topraklarına Şorların gelişi 18. yüzyılda gerçekleşmiştir.

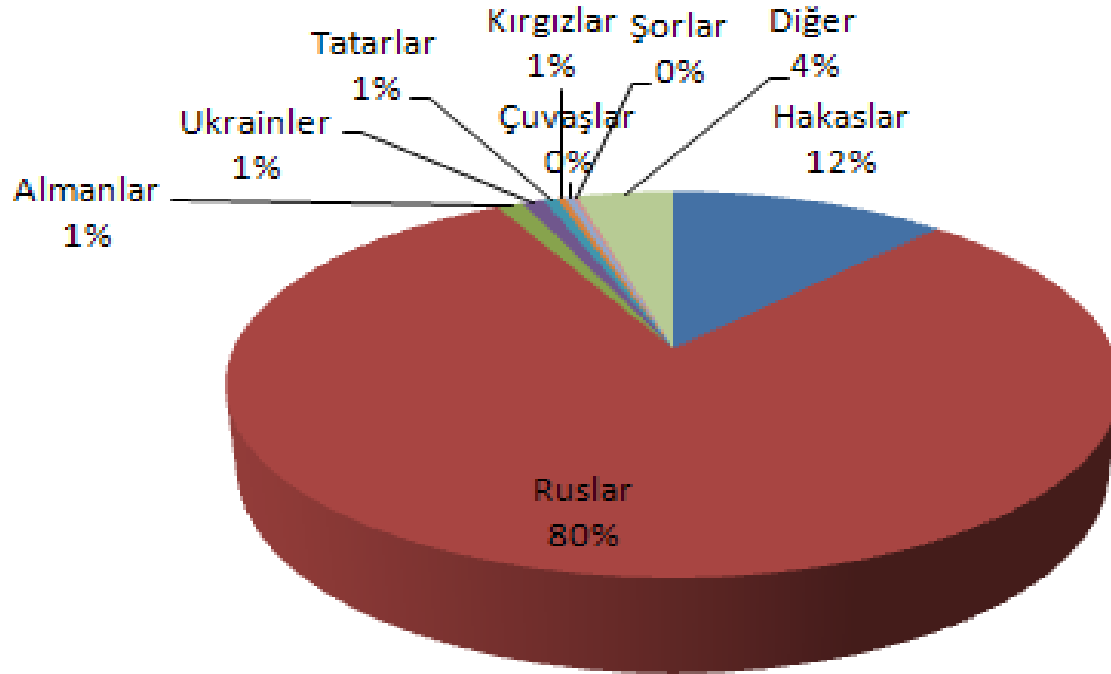
Bazen ağız özellikleri ve yaşayış bakımından birbirinden az çok ayrılan bu boylar bugünkü Hakas halkını oluşturmuştur.

Hakas-Minusinsk Bölgesinde yaşayan Hakaslar yüzyıllarca bu bölgede hayvancılık, tarım, avcılık ve toplayıcılık ile uğraşmışlardır. XIX. Yüzyılda Hakasya'da ilk ağır sanayi fabrikalarının kurulmasıyla birlikte Hakasya'da sanayileşme ve kentleşme hız kazanmıştır.

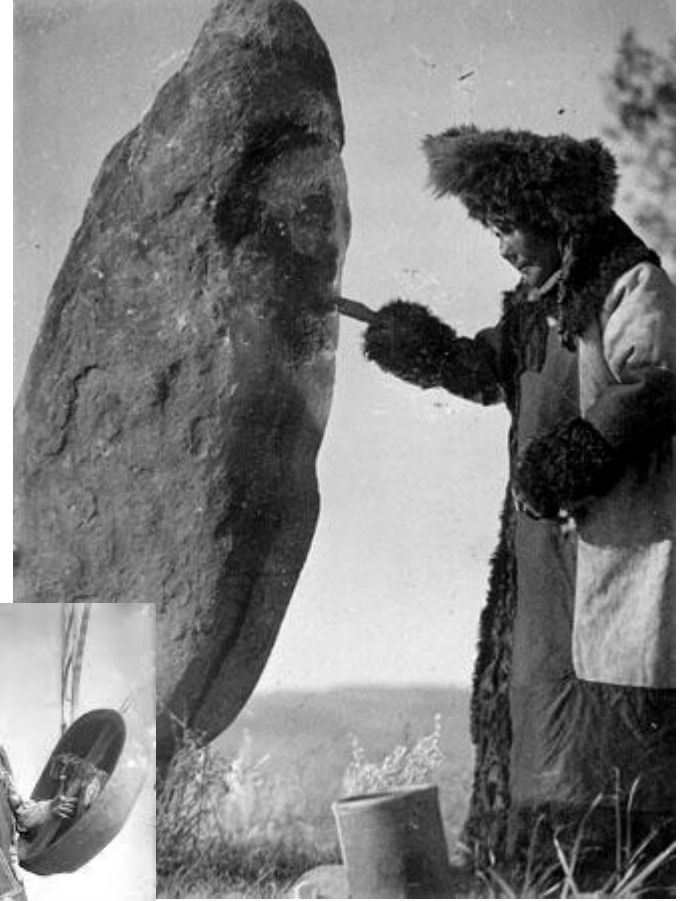
Hakasya, Sibiry'a'nın diğer bölgelerine kıyasla sanayileşmiş bölge sayılmaktadır. Renkli metal sanayi, elektrik enerjisi ve ısınma nispeten gelişmiş sanayi kollarıdır. İşsizlik oranı Sibiry'a'nın diğer bölgelerine göre daha düşüktür. Bölgenin sanayileşmesine rağmen Hakas nüfusun büyük bölümü köylerde yaşamaktadır. Hem bölgenin Rus egemenliğine geçtiği dönemden itibaren Merkezi Rusya'dan bu bölgeye yerleştirilen köylüler, sürgünlerin yanı sıra sanayinin gelişmesi bölgedeki Rus nüfusunun artmasına, yerli halkın giderek genel nüfus içindeki oranının azalmasına neden olmuştur.

Hakasya Cumhuriyeti'nde yaşıyan etnik unsurların genel nüfus içindeki oranları

Hakaslar XVIII-XIX. Yüzyıllarda büyük ölçüde Ortodoks Hristiyanlığa geçirilmişlerse de bugün hâlâ geleneksel inanç sistemlerini korumakta, Şamanizme ait gelenekler günlük hayatta varlığını sürdürmektedir.

Hakas Türklerinin 1930'lardan önce oluşmuş ve yaygın olarak kullanılan bir yazı sistemi bulunmamaktadır. Rus temelindeki Hakas alfabesi 1924'te hazırlanmış, zamanla çeşitli değişikliklerle bugüne kadar kullanılmıştır. İlk kez 1924-1926 yıllarında ortaya konulan Rus harfleri temelindeki alfabe ile çeşitli okul kitapları da basılmıştır. Hakas yazı dilinin ve alfabesinin oluşumunda ikinci devre ise, Rus alfabesi yerine Lâtin alfabesi esasında alfabenin kabul edildiği 1929-1939 yılları arasındadır. Ancak daha sonra bugün de kullanılan Rus alfabesi temelindeki alfabeye geçilmiştir. Hakas ağızlarının uzun bir tasfiye sürecinden geçmesi ve bazı genel kuralların ortaya konulması ile bugünkü Hakas yazı dili ile bu yazı dilinin dayandığı iki temel ağız ortaya konulmuştur; Kaç ve Sagay ağızı.

тиннәз

Pray cirlarncı prolatlarab, pırıkləpər!

Testağon-
ıağ paar
9 çə cəlb

ADRƏZb:
Ağar: g7
raı: X175:
aıl: g21: 114:
rədaa: 022:

Хызыл-Аал

(945)
83 №
IUL'NBN
29
KUNU
1935 cыл

SbOJARbOÇbYLARb: OVKOM VKP(b), OBLTOLDbRKOM, OBLPROFSOVƏL
PAZA GORKOM VKP(b)

Kolxonytın znatnaj kızılcıq toqynqan orybđ

„Stranaa, gəroj pol tır saxza, rıst tır polqanbyvsta gəroj polvasca“. Ana ol ərlar „Vəsjolaj gəvjata“ tır kino Fil'madaqə sotsialis pydyrındağı dəjstvitəlnostə arınca xavorta közıtca. Rıstıd oblas'tada andağ gərojlar əskən ystynə əslə calar.

Pu statıada rıs köztıpirərgə xıpsavıy oblastnoj sovsəcal kolxonytarnın tanıstəy kərojlarəlyp xəjzə pırsınləpaj toqystarnın orybđn cətkən vöjəvoj məroprıağıstıg cınstərgə cıdər y Sarogov aal sovädtıpillırtı ajmağındaqə. Cə kolxostın cənlı SARAZırlıtyəqə cıdan sbəroxtərgəlyp əöpn ucəstaktarın 1934 cылdaqə ıvorkada masınanən əs kısıkən. Rıqysta 15 kyp toqynpərdən, ələj kynnıd 6 gaa tıa oğnyla. Aply soona

СЫЙЫХ

ыгамт тогысты чаксы апар сылтада колхозниктер өиместе фронтха 7 посма-сханнар.

А. Абди,
ринская район.

ь семьяларына

евьер ундубинча.
чылда красноармеец-ь семьяларына поды-5 миллион 749 муь-ай паза тогыстын ıк-герине 2 миллион 779-саккой төлөл-парган

Pray stranalarncı prolatlarıyğar, pırıkləpər!

Хызыл-Аал

Хакасской обком ВКП(б)-нинь паза істенчилериниь депутаттариниь областной Советиниь органы

1924 № 11 Воскресенье, 25 Январь 1942 ч. ПАЗЫ 15 АХЧ

ХЫЗЫЛ АРМИЯДАНЪАР ЧОН САГЫЗЫРАЗЫ

Хакасиянын ıстенчилери, пıстıнь странанын прай істенчилери чили, Хызыл Армияданъар тынъ сагысырап-чалар. Родиянын чалтанмас арачыласыларына чылыг кып-азах чырданъар чон иньна-тивизын пıстıнь областын ı тогысчылары, колхозниктери паза служаща хыринанъ мах

ПРАЙ ИСТОРИЧЕСКА НИМЕЛЕРНИ Ч АЛЫЛГАН СОВ ОДИРЕРДЕНЪЕР ГИ

Пıстıнь войсколар Казиниь города, аны немецкай окк-павтарданъ арылган сооц-гестапониь (немецкай окр-каннын) архивны таш-алга-нар, хайзын немецтер хэ-апарарга маңыныниь калт-нар. Ол архивтанъ көб с-ныг документтариниь а-зында „Востока войскод-нынъ тудунрларынанъар“ чн германскай армияныь командуюшайы генерал-Фе-маршал фон-Рейхенауни 10 октябрьдагы 1941 чылд-приказы табылган. 102 т-ной военной округтынъ чалынгандегі охраннай

Хызыл-Аал
ДЕ ЧИРІ

ЛЕНИН ЧОЛЫ
ХАБАР

КАКАС ЧИРИ
Хакас Республикасынын газеті

МАРЫ ЧАРЛАЧДА
ЧУН
УЧУН
СҮТ САЛЫП
СӨНДӨРӨСКЕ

ас
чрі

ХАБАР

ХЫЗЫЛ

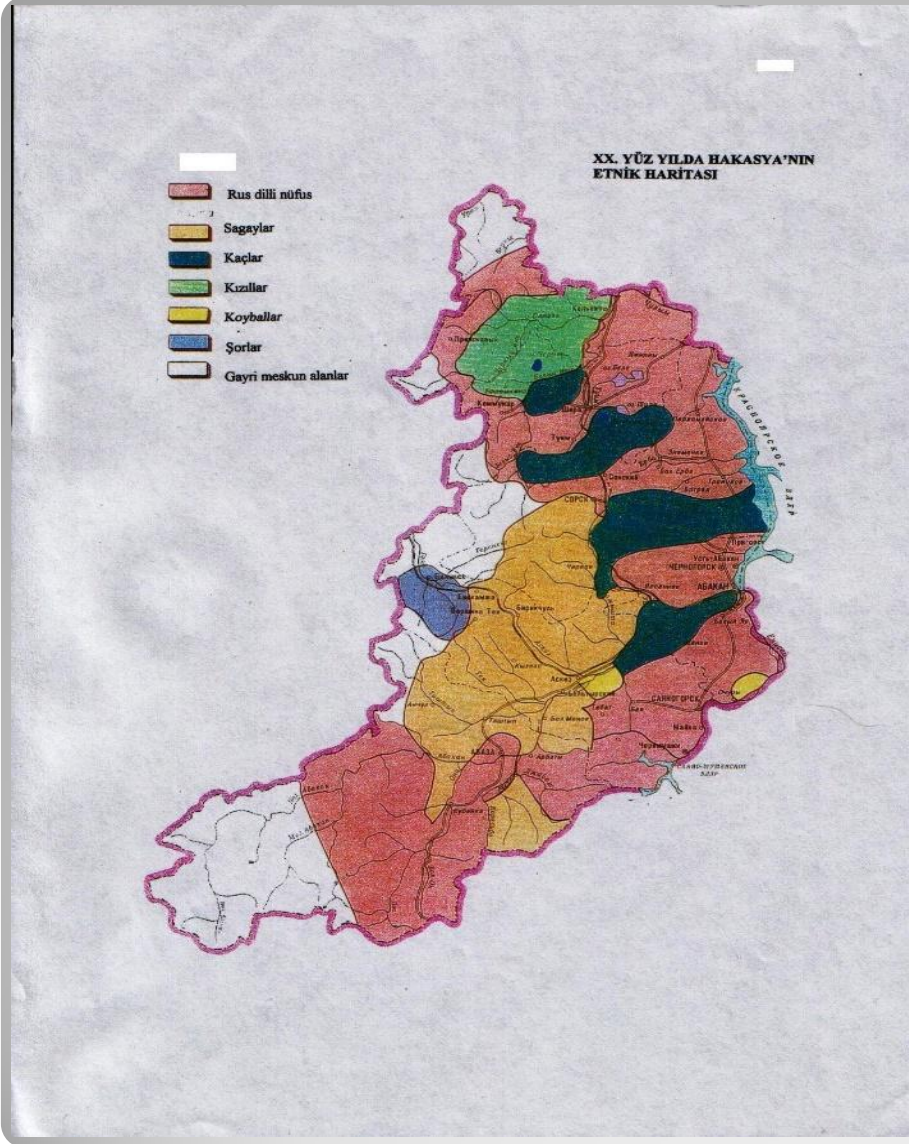
—Сталиннинъ
Хызыл-Аал

ЛЕНИН ЧОЛЫ
ХАБАР

ХАКАС ЧИРИ
ХАБАР

Resmî devlet dillerinin Hakasça ve Rusça olduğu Hakasya'da Hakas Türkçesi kısıtlı olarak ilk ve orta öğretimde, yüksek öğretimde ise sadece ilgili bölümlerde okutulmaktadır. Kitle iletişim, sanat ve edebiyat dili olarak kullanılmaktadır. Günümüzde Hakas Türkçesinin işlevlerinin artırılmasına yönelik olarak gerek devlet gerekse gönüllü kuruluşlar tarafından Hakas Türkçesinin özellikle eğitim-öğretim, kitle iletişim araçlarında, sanat ve edebiyat dili olarak gelişiminin desteklenmesi için çeşitli çalışmalar yapılmaktadır.

Hakaslar eskiden beri yaşayış tarzı ve dil bakımından birbirinden az çok ayrılan Kızıl, Kaç, Koybal, Sagay ve Beltir gibi boylara/alt etnik gruplara ve boy adları ile örtüşen ağızlara ayrılmışlardır. 18. yy.da Hakasları oluşturan gruplara Şorlar da katılmış, kısmen Taştıp rayonunda yaşayan Sagayların içinde erimişlerdir.

Radloff “Abakan Diyalektleri (Die Abakan-Dialecte)” adı altında Sagay, Koybal, Kaç, Kızıl ve Çulım Türklerinin ağzını toplamıştır:

Radloff’a göre gerek köken gerek dil, gerekse yaşayış tarzı bakımından farklı olan ancak zamanla ve birlikte yaşama neticesinde yaşantı ve dil bakımından birbirine yakınlaşan Abakan Tatarlarının dillerini 5 ağza ayırmak mümkündür:

1. Güney Abakan ağzı: Yukarı Abakan ve onun Askız’a kadar olan kollarında yaşayan Tatarların dili, yani Sagay ağzı.

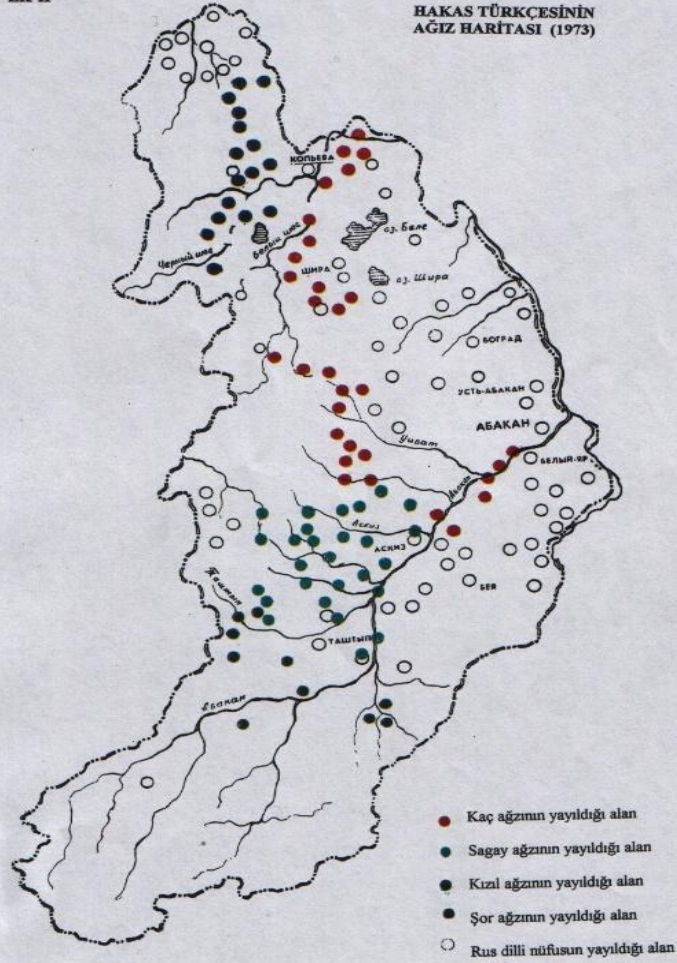
2. Orta Abakan ağzı: Askız nehri, Orta Abakan ve Utı nehri kıyılarında oturanların dili, yani Koybal ağzı.

3. Kuzey Abakan ağzı: Aşağı Abakan ve Uybat Bozkırında ve Yenisey’de konuşulan ağız, yani Kaç ağzı.

4. Kızıl ağzı. Ak ve Kara Yüs nehirleri boyunca Boj’ego Gölüne kadar konuşulan ağız.

5. Çulım ağzı. Kiya kıyılarında ve Marinsk şehrinden kuzeye doğru olan alanda ve Çerdata kıyılarında yaşayanların ağzı, yani Küerik ağzı (Radloff, 1868: X-XIV).

HAKAS TÜRKÇESİNİN AĞIZ HARİTASI (1973)

1954 yılında N. A. Baskakov ve A. İ. İnkijekova-Grekul'un Hakas Türkçesinin ve ağzlarının fonetik özelliklerini inceledikleri eserlerinde Hakas ağzları s'leşme ve ş'leşme özelliğine göre iki gruba ayrılmıştır.

1. Sagay-Beltir grubu (s'li ağzlar): Bu gruba Sagay ile Sagay içinde erimiş olan Beltir ağzı dahildir.
2. Kaç-Koybal-Kızıl grubu (ş'li ağzlar): Bu gruba Kaç, Kaç ağzı içinde erimiş olan Koybal, Kızıl ve Şor ağzı dahildir (Baskakov-İnkijekova, 1954: 326).

Sovyetler Birliği öncesi dönemde M. A.Castrén, W. Radloff, V. I. Verbitskiy, N. F. Katanov Hakas Türkçesi üzerine ilk karşılaştırmalı çalışmaları yapan bilim adamlarıdır.

- Fin bilim adamı M.A. Castrén'in *Versuch einen Koibalischen und Karagassischen Sprachlehre* "Koybal ve Karagas Dilbilgisi Denemesi"(St. Petersburg 1857)
- W. Radloff'un Güney Sibiryâ halklarının sözlü edebiyatından derlemelerinin yer aldığı *Proben der Volkslitteratur der Türkischen Stämme Süd Sibiriens und der Dsungarischen Steppe/Obraztsı narodnoy literaturı tyurkskih plemyon, jivuşçih v Yujnoy Sibiri i Dzungarskoy stepi* "(1. C. 1866, 2. C. 1868, 3. C. 1870, 4. C. 1874) serisi; Bu serinin, 1. Cildi (St. Petersburg, 1866) Altay, Teleüt, Lebed (Çalkandu), Şor ve Soyonlardan (Tuva) yaptığı derlemelere, 2. Cildi (St. Petersburg, 1868) Radloff'un Abakan diyalektleri (Sagay, Koybal, Kaç), Kızıl ve Çulımlardan (Küerik) yaptığı derlemelere; 3. Cilt Kırgız ağızlarına (St. Peterburg, 1870); 4. Cilt (St. Petersburg, 1874) Baraba, Tar, Tobolsk ve Tümen Tatarlarının ağızından yapılan derlemelere ayrılmıştır.
- Aynı serinin 9. Cildi ise (St. Petersburg, 1907) ilk Hakas yerli bilim adamı N.F. Katanov'un Uryanhaylar (Tuvalar), Abakan Tatarları ve Karagaslardan (Tofa) yaptığı derlemelerden oluşmaktadır.

Sovyet döneminde ilk Hakas grameri N.P. Direnkova tarafından yazılmıştır (1962). 1975 yılında ise, N. A.Baskakov yönetimindeki Hakas dilciler tarafından yazılmış “Hakas Dili Grameri” yayınlanmıştır. D. F. Pataçakova, D.M. Çankov, V. G. Karpov da ünlü çağdaş Hakas Türkçesi araştırmacılarıdır. D.F. Pataçakova yüksek öğretim öğrencileri için ders kitabı olarak Hakas Türkçesinde Hakas Türkçesinin gramerini 2 cilt olarak (1. cilt: söz varlığı, ses bilgisi, biçim bilgisi; 2. cilt söz dizimi) yayımlamıştır (1962, 1968) 2004 yılında ise V.G.Karpov'un yönetiminde Hakas Türkçesinin Biçimbilgisi yayımlanmıştır.

Накас Gramerleri

- Дыренкова Н. П., Грамматика хакасского языка: Фонетика и морфология. — Абакан, 1948.
- Баскаков Н. А., Инкижекова-Грекул А. И. Хакасско-русский словарь. — М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1953.
- Баскаков Н. А., Инкижекова-Грекул А. И. Хакасский язык. Хакасско-русский словарь. — М.: Гос. изд-во иностранных и национальных словарей, 1953.
- Патачакова Д.Ф. Хакас тілі. I чардығы. Лексика, фонетика, морфология: педагогической училище учебник = Грамматика хакасского языка для педучилища. Ч.I. Лексика, фонетика, морфология. Изд. 2-е. — Абакан: Хакас. кн. изд-во, 1962. — 239 с.
- Патачакова Д.Ф. Хакас тілі.. Синтаксис: Педагогической училище учебник. Синтаксис. Учебник для педагогического училища. — II чардығы / Д.Ф. Патачакова, М.И. Боргояков, А.Ф. Троякова. - Аҕбан: Хызылчар книга издательствоһынуу. Хакасиядағы пөлігі, 1968. — 175. с.
- Баскаков Н.А., Грамматика хакасского языка. — М.: Наука, 1976. 417 с.
- Anderson G.D.S. Hakas, Lincom Europa, 1998. - 98 p.
- Хакас тілі. Морфология : учеб. пособие (на хакасском языке) / под ред. В.Г. Карпова. — Абакан : Изд-во ХГУ им. Н.Ф. Катанова, 2004. — 220 с.
- Arıkoğlu Ekrem. Nakas Türkçesi Grameri, Ankara: Bengü, 2011. — 130 s.

Hakas Türkçesinin Ses Bilgisi Özellikleri:

•Hakas Türkçesinin ünlü sisteminde 8 normal uzunlukta ünlü, 8 uzun ünlü, bir de normal /i/ sesine göre daha kapalı /ĩ/ sesi bulunur. Geleneksel olarak çalışmalarda kısa I olarak adlandırılan b uses aslında daha kısa değildir. Konuşma organlarında kasların daha çok gerilmesiyle ortaya çıkar. Bu sesin uzun karşılığı yoktur. Bu durumda Hakas Türkçesinde 9 normal uzunlukta ünlü ve 8 uzun ünlü bulunur. Uzun ünlüler mekanik büzülme sonucunda, yani /ñ, g, ğ/ gibi seslerin iki ünlü arasında eriyip kaybolmasıyla oluşmuştur.

*oγul > o:l “oğul”

*aγır > a:r “ağır”

*baγır > pa:r “karaciğer”

*küdegü > küze: “damat”

*söñük > sö:k “kemik, soy”

• İlk hecede bulunan Ortak Tü. /e/ ünsüzü Hakas Türkçesinde /i/ sesine gelişmiştir:

**be:r-* > *pir-* “vermek”

**keç-* > *kis* “geçmek”

**kel-* > *kil-* “gelmek”

**be:ş* > *pis* “beş”

•Ortak Türkçe /i/ sesi ise /ĩ/ sesine gelişmiştir:

*bir > pĩr "bir"

*bil- > pĩl- "bilmek"

*biz > pĩs "biz"

*kişi > kĩzi "kişi"

•Tek heceli sözcüklerin sonundaki γ /-g sesi korunur. Ancak γ sesi sızıcılaşmıştır:

*bo γ - > poğ-" boğmak"

*ya γ > çağ "yağ"

*ba: γ > pağ "bağ"

*beg > pig "bey, kayınpeder vb.

*arı γ > arığ "temiz"

•Çok heceli sözcüklerin sonundaki $-\gamma$ /g sesi korunur

*silig > siliğ "güzel", *koyu γ > xoyı γ "sık"; *ulu γ > uluğ "büyük";

*a:çı γ > açığ "acı, ekşi"; *azı γ > azığ "azı diş" ; *arı γ > arığ "temiz" vb.

Ortak Türkçe kelime içi ve sonu *d sesinin diğer Türk lehçelerinde /t/, /d/ ya da /y/ iken Hakas Türkçesinde /z/ olması. Bu ses söz sonunda bulunduğu anda ise /s/'dir.

**yadaγ* > *çazağ* "yaya"; **qodan* > *xozan* "tavşan"; **quduruk* > *xuzurux* "kuyruk"; **küdegü* > *kızö*: "damat"; **udu-* > *uzu-* "uyumak"; **adaq* > *azax* "ayak"; **ked-* > *kis-* "giymek"; **tod-* > *tos-* "doymak"; **i:d-* > *ıs-* "göndermek" vb.

• Söz başında *y- > ç- değişmesi olur: *yat-* > *çat-* “yatmak”; **yit-* > *çit-* “kaybolmak”; **yegirmi* > *çibirgi* “yirmi”; **yürek* > *çürek* “yürek”; **yü:z* > *çüs* “yüz”; **yo:l* > *çol* vb.

• Kalın sıradan ünlülü sözcüklerde bulunan art damak /q/ ünsüzü daima sızıcılaşır ve - *q-> x- değişmesi olur.

**qulun* > *xulun* “tay” ; **qut* > *xut* “ruh”; **qulyaq* > *xulax*; **qı:z* > *xıs* “kız”; **qa:l* > *xal-*

**qa:z* > *xas* “kaz”; **qodan* > *xozan* “tavşan”; **iraq* > *irax* “uzak”

**qa:r* > *xar* “kar” (Krş. Saha *xa:r*); **qadıñ* > *xaziñ* (Krş. Saha *xadıñ*: Tuv. *xadıñ*) “kayın ağacı”; **qa:n* > *xan* “kan” Krş. Saha *xa:n*, Tu. *xan*)

- OTü. Söz başı b- ünsüzü ötümsüzleşmiştir. Ancak dağınık olarak içinde genizsil seslerin olduğu sözcüklerde b-> m-değişmesine rastlanır:

*b- > p- : *ba:r- > par “var”; *bar- > par- “gitmek”; *ba:y > pay “zengin”; *baş > pas “baş”; *bo:l - > pol- “olmak”; *bil- > pıl- “bilmek” vb

*b->m- : *bo:n' > moyın “boyun”; *beñi > mi: “beyin”; *ben > min “ben”

- Söz başında *ç- > s-: *çeber > siber “dikkatli, özenli”; *çap- > sap- “vurmak”; *çaq- “çakmak” > sax- vb.

- Söz sonunda OTü. *-ç ünsüzü -s'ye gelişmiştir:

*-ç > -ş: *keç- > kis- “geçmek”; *köç- > kös- “göçmek”; *kü:ç > küs “güç”; *üç > üs “üç”; *iç- > iş- “içmek” vb.

- Söz sonunda OTü. *-z > -s biçiminde gelişmiştir:

*qaz- > xas- “kazmak”; *ya:z > çasxı “bahar”; *qı:z > xıs “kız”; *söz > sös “söz” vb.

Biçim-Sesbilgisel Özellikler:

- Hakas Türkçesinin ünsüz sisteminde sözcükler ünlüler dışında sadece ötümsüz ünsüzlerle başlar. Söz sonunda ise ötümsüz-ötümlü karşıtlığı içinde bulunabilen seslerden sadece ötümsüzler bulunur. Bunun istisnası sadece /ğ/ ve /g/ sesleridir. Söz sonunda bulunan ötümsüz ünsüzler ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında ötümlüleşir. Bu durumda iki ünlü arasında t>d, p>b, s>z, x>ğ, k>g değişmesi olur.

at "at, ad" +1T.K. İyelik > *adım* "adım, atım"

xap "çuval" +1T.K. İyelik > *xabım*

pas "baş" +1T.K. İyelik > *pazım*

xulax "kulak" +1T.K. İyelik > *xulağım* vb.

Ünsüz ile başlayan eklerin gelişinde tam ya da kısmi benzeşme sonucunda çok sayıda eşbiçim ortaya çıkar. Diş/dişeti sesi ile başlayan ilgi durumu eki, belirtme durumu eki, çokluk eki gibi eklerin ötümlü, ötümsüz ve nazal eş biçimleri vardır.

Örneğin ilgi durumu ekinin +*nIñ*, +*tIñ*, eş biçimleri, belirtme durumunun +*nI*, +*tI* eş biçimleri vardır. Yine çokluk ekinin +*lAr*, +*nAr*, +*tAr*, eş biçimleri vardır. *palıxtar*, *tayğalar*, *tağlar*, *mallar*, *imner*, *xoylar* vb.

İlk sesin dudak ünsüzü olduğu ekler de sözcük tabanının son sesine göre ötümlü, ötümsüz ya da genizsil olarak eklenir. Örneğin 1. teklik kişi bildirme eki +*Bın* bu şekilde eklenir: *xıspın* "kızım", *sılığbın* "güzelim", *soğınmın* "çirkinim" vb.

Biçimbilgisi Özellikleri:

Hemen hemen tüm Türk lehçelerinde bulunan 6 durum biçimine ek olarak (yalın, ilgi, yönelme, belirtme, bulunma, çıkma) dışında yön gösterme durumu, araç durumu, karşılaştırma durumu, sebep/konu durumu bulunur.

İlgi, belirtme ve yönelme durumu Kıpçak grubundaki gibidir: +NIñ, +NI, +KA).Örn: *köl, kölniñ, kölge, kölni, kölde, köldeñ, kölzer, kölneñ, kölce, köldeñer*

Xıs, xıstıñ, xısxa, xıstı, xısta, xıstañ, xıssar, xısnañ, xısça, xıstañar vb.

Uzak geçmiş zaman işaretleyicisi Kıpçak grubundaki –GAN ileidir: *kil-gen, par-ğan, kis-ken, tut-xan, uzaan (<uzu-ğan) vb.*

Diğer Sibirya grubu Türk lehçelerinde (ve Kırgız Türkçesinde) olduğu gibi hem sıfat-fiil yapan hem de henüz gerçekleşmemiş zamanı ifade eden –GALAQ biçimi vardır: *xığırğalaxpıs “henüz okumadık”, pasxalaxpın “henüz yazmadım” vb.*

• Tuva Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde de bulunan –ÇIK geçmiş zaman biçimi bulunur: *al-çix, parcix, xas-çix* vb.

• Gelecek zaman eki –Ar biçimindedir: *pïler, kiler, çurtir, uzir* vb.

• Emir kipinde tekli ve çokluk dışında ikili biçim vardır (İkili emir biçimi Sibiryaya grubu dışında Kırgız, Kazak ve Türkmencede de vardır):

Teklik: (I) *alıyn* “alayım”, (II) *al* “al”, (III) *alzın* “alsın”;

İkilik: (I) *alañ* “(ikimiz) alalım”;

Çokluk: (1) *alañar/ alıbıs*, (II) *alıñar*, (III) *alzınnar*

Söz Varlığı Özellikleri:

Hakas Türkçesinin söz varlığında çeşitli kavram gruplarına ait Moğolca söz varlığının yanı sıra (*kii* "hava", *noğan* "yeşil", *örge* "saray", *xazaa* "ahır", *xurağan* "kuzu", *xaraçax* "kutu" vb.) özellikle bazı bölgeye özgü bitki ve hayvan adları ile yer adlarında Ket ve Samoyed dillerine ait unsurlar vardır. Ayrıca XVII. yüzyıldan itibaren yoğun Rusça etkisi altına girmiştir. Özellikle yerleşik hayata özgü söz varlığı, modern hayata özgü kavramlar ile günlük hayata ilişkin söz varlığı Rusçadan alıntıdır. Rusça söz varlığının dörtte birini oluşturduğu düşünülmektedir.

Sebze adları *kapusta*, *ügürsü*, *yablax* vb.

Ev, ev eşyası: *lampa*, *kırpis*, *pes* vb.

Diğer: *smeten* "kaymak", *xalas* "ekmek", *xoosxa* "kedi", *külette*- "eğlenmek", *pleset sal*- "dans etmek" vb.